

je razvidno iz Hitlerjevega »Mein Kampfa«, da je bil kasnejši nacistični diktator že v rani mladosti, ki jo je preživel v multinacionalni srednjeevropski monarhiji, dejansko izjemno ostro nastrojen do avstrijskih Slovanov. Večkrat je posebej izpostavil zlasti Čeha, saj naj bi v njegovih očeh prav ti z domnevno slovanizacijo habsburške monarhije pomembno vplivali na slabitev nemštva v tem zanj tako pomembnem prostoru. Vsaj glede Slovencev pa je imel Tone Ferenc morda pred očmi predvsem besede, ki jih je Hitler izrekel v pripravah na napad na Jugoslavijo 27. marca 1941, ko je izrecno poudaril, da Slovenci in Srbi nikoli niso bili nemški prijatelji.

Bojan Godeša

Jurij Perovšek, O demokraciji in jugoslovanstvu: slovenski liberalizem v Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2013, 317 str., ilustr. (Zbirka Razpoznavanja=Recognitiones; 20)

Na polju slovenskega zgodovinopisja je veliko njivic, zaplat in vrtičkov. Nekaj je tudi travnikov, pa robidovja in ostalega trnja tudi ne manjka. Tu torej živimo in delamo. Naši vrtovi se ne razlikujejo samo po različnih kulturah, ki jih gojimo, razlikujejo se tudi po načinu obdelave in gnojenja zemlje. In vendar imamo skupne lastnosti: plotovi, ki jih postavljamo med našimi vrtički, pogosto rastejo v nebo. Na sosede, ki uporabljajo drugačne agronomске metode, ali pa imajo plevel za plemenite rastline, gledamo s perspektive naših plotov – torej z viška. A zato nismo nič manj zaplankani. Če je zmrdovanje nad gospodarji revizionističnih brazd, ki ne razlikujejo med zrnjem in plevami in med krompirjem in kamni, še upravičeno, pa je zmrdovanje nad drugačnimi pristopi in interpretacijami zgodovinarjev, ki spoštujejo zgodovinsko metodo in vire, povsem neprimerno. Še več! S stališča »umnega poljedelstva na zgodovinskem polju« takšna vzvišenost tudi ni koristna. So slovenski zgodovinarji navajeni različnosti? Imam občutek, da je odgovor lahko zgolj negativen. To dokazujejo predvsem soočenja različnih pogledov na robu naših zgodovinskih poljan: ali ni nikakršne razprave, torej živimo eden mimo drugega za mejami svoje grude v blaženi samozadostnosti; ali pa je razprava izrazito polarizirana in konfliktna. V obeh primerih se ne slišimo dobro in še manj razumemo. Zakaj toliko o tem v oceni knjige? Knjižne ocene ne lebdijo v idealnem zraku, vedno so del paradigme, ki ji pripadam. Knjiga Jurija Perovška je lahko dober primer. Avtor teh vrstic vidi jugoslovanstvo drugače kot Perovšek, kljub temu pri polni zavesti trdi, da je knjiga dobra in jo toplo priporoča. Je to tako težko razumeti?

Začnimo z razlikami. Perovšek je najboljši poznavalec slovenskega liberalizma med obema vojnama, zato je razumljivo in umljivo, da je napisal knjigo, v kateri analizira odnos slovenskih liberalcev do demokracije in jugoslovanstva. Okoli teh dveh problemov so se slovenski liberalci pospešeno vrteli celo obdobje Kraljevine SHS / Jugoslavije. V predgovoru je Perovšek dobro opredelil svoj pristop in izho-

dišča. Po njegovi interpretaciji so »vprašanje naroda« slovenski liberalci »obravnali izven demokratičnih meril.« »Postavili so se na stališče slovenskega samozanikanja, to je v namišljenem jugoslovanskem narodu utopljenega slovenstva.« Perovšek torej postavi zanimivo razmerje med narodom in demokracijo. Slovenski narod obravnava kot subjekt, ki ima demokratično pravico, »da sam odloča o svoji bivanjski razsežnosti«. Temu je težko oporekati, vendar gre Perovšek en korak dlje: slovenski liberalci naj ne bi bili demokratični, ker so »izničevali pravico do narodne samoodločbe«. Na tem mestu ima (najverjetneje) pisec te ocene drugačno mnenje kot avtor knjige. Razlika bržkone izvirajo iz različnih pojmovanj naroda. Zdi se, da Perovšek pojmuje narod esencialno, kot bistven del posameznikove in družbene

identitete, in tudi perenialistično (kot trajen fenomen). Pisec teh vrstic pa zagovarja zmerno modernistično in konstruktivistično perspektivo. Občasno upošteva tudi etnosimbolne argumente, zanima pa ga predvsem narava nacionalističnih diskurzov.

Torej, unitarizem slovenskih liberalcev v kraljevini SHS/Jugoslaviji po mnenju pisca te ocene ni nujno že »sam na sebi« nedemokratičen. Prav tako federalizem/avtonomizem slovenskega političnega katolicizma ni nujno »sam na sebi« demokratičen. Prepričanje liberalcev, da so Slovenci le pleme jugoslovanskega naroda, ne nasprotuje pojmovanju demokracije v obravnavanem času, kot tudi današnjim dojemanjem demokratičnosti. Lahko pa slovenski liberalni unitarizem nedemokratičen postane, kar se je tudi zgodilo. Perovšek v knjigi mojstrsko opiše navdušenje obeh prvakov slovenskega liberalizma (Gregorja Žerjava (1882-1929) in Alberta Kramerja (1882-1943)) nad kraljevo diktaturo po šestem januarju 1929. Liberalni model izgradnje jugoslovanskega naroda se je očitno izkazal za neuspešnega. Ko se ga v jugoslovanski politični realnosti ni dalo uresničiti po demokratični poti, so slovenski liberalci zajahali konja diktature in dali prednost unitarnemu jugoslovanstvu pred demokracijo. Pravzaprav so liberalci svojo nedemokratičnost pokazali že veliko prej, s podpiranjem proto-fašistične organizacije Orjuna v dvajsetih letih. Razmerje med jugoslovanstvom in demokracijo je bilo problematično skozi celotno dobo jugoslovanske monarhije, zato gre Perovšku velika zasluga za odpiranje te problematike, ki ponuja zgodovinospisju še veliko zanimivih tem za raziskovanje.

So slovenski liberalci res stali na stališču slovenskega samozanikanja? Temu lahko pritrdimo, če stojimo na stališču avtonomističnih nasprotnikov slovenskega liberalizma, ali pa na stališču današnjih pojmovanj slovenskega naroda. Če pa poskušamo prodreti v miselnost slovenskih liberalcev (to lahko naredimo prav s pomočjo Perov-

škovich odličnih prikazov), se nam prikaže drugačna slika: jugoslovanstvo kot nadgradnja, dopolnitev slovenskega naroda, kot višja evolucijska stopnja, ki bo prinesla slovenskemu narodu pravo svobodo v organski sintezi z narodi iste krvi in narodne duše. Enotnost (tudi v gospodarskem smislu) bo prinesla največ možnosti za razvoj vsakega dela razširjenega naroda. Če so se združili Nemci in Italijani - v obeh državah so očitne ogromne regionalne razlike – zakaj se ne bi še Jugoslovani? To pojmovanje jugoslovanstva ima dolgo brado, prisotno je bilo že v predmarčni dobi v 19. stoletju, v drugi polovici 19. stoletja pa je bilo jugoslovanstvo neločljivi del slovenskega nacionalizma. Liberalni prvaki, ki so krojili politiko v letih 1918-1941, so bili dobesedno vzgojeni v slovensko jugoslovanstvo. Slovenski narod za slovenske patriote 19. stoletja ni bil poslednji cilj, koncept slovenskega naroda so namenoma »puščali odprtega« nasproti Južnim Slovanom in Slovanom. Narodnost so dojemali v koncentričnih krogih: biti Slovenec, Jugoslovan, Slovan. Kako je torej z liberalci in slovenskim samozanikanjem? Gre za tipično vprašanje, na katerega lahko odgovorimo tako ali drugače: je kozarec na pol prazen ali na pol poln? Stvar perspektive.

Pohvaliti je potrebno predvsem strukturo knjige. Perovšek je kot izkušen pisec znanstvenih monografij razdelil knjigo na dva dela. V prvem delu je opisal razumevanje demokratičnih vrednot in naroda v slovenskem liberalnem taboru preko naslednjih podtem: liberalna politična misel in praksa, odnos slovenskih liberalcev do vere, vprašanje demokracije in volilnega sistema, odnos do vojske in opredelitev jugoslovanstva narodnega ideala. V tem delu knjige je Perovšek obravnaval teme, ki jih je že predstavil drugje, na tem mestu pa jih je razvijal dalje in jih kontekstualiziral kot del enotne monografije o slovenskih liberalcih. Menim, da ne pretiravam s trditvijo, da v obravnavani knjigi najbolj izstopa drugi del monografije z naslovom *Prvaka slovenskega liberalizma med svetovnimi vojnama*. V tem sklopu, ki je napisan bolj razgibano, dialoško in sveže, kot prvi sklop, je Perovšek predstavi življenjsko pot dveh velmož slovenskega liberalizma: Gregorja Žerjava in Alberta Kramerja. Gre za povsem neobdelano področje v slovenskem zgodovinopisju. Seveda, ne preseneča, da se je največji strokovnjak za področje slovenskega liberalizma med obema vojnama odločil, da bo napisal osnovo za politični biografiji obeh najpomembnejših liberalnih prvakov. Preseneča nas lahko dejstvo, da tega do sedaj še ni nihče storil. Pomembno je tudi to, da je Perovšek dosegel dober učinek s tem, ko je biografski prikaz Žerjava in Kramerja postavil drug poleg drugega. Tako lahko bralec primerja delovanje in življenjsko pot obeh akterjev in ugotavlja podobnosti in razlike. Prav tako je razumljivo, da je politični biografiji postavil v drugi del knjige, kajti nepoučeni bralec lahko razume Kramerjevo in Žerjavovo politično življenje samo s pomočjo obsežnega predznanja, ki ga ponuja prvi del monografije. Žerjavu je Perovšek namenil nekoliko manj prostora, najverjetneje zato, ker je bila tudi njegova življenjska pot krajša.

Kaj je družilo liberalna prvaka? Kot prvo, družila ju je ista letnica rojstva (1882), oba pripadata generaciji slovenskih izobražencev, ki je rasla in zorela ob prelomu 19. v 20. stoletje. V svoji zgodnjih dvajsetih letih sta družno zakoračila v slovensko politiko v okviru narodno-radikalne mladine. Oba sta tudi istega leta postala člana Narodno napredne stranke, oba sta ostro in dosledno nasprotovala klerikalizmu, ozi-

roma prevladi (Vse)slovenske ljudske stranke. Medtem ko se je po vstopu v liberalno politiko Žerjav postal aktiven na področju gospodarstva in združništva, ter na tem področju tudi prvič »nasedel« s finančnim škandalom Agro-Merkur, pa se je Kramer posvetil »žurnalističnemu« delu. V letih 1910-14 je deloval kot dopisnik Slovenskega naroda iz državnega zbora na Dunaju. Prva svetovna vojna je oba politika pognala v vrh slovenskega liberalizma. Sodelovala sta tako pri prizadevanjih za ustanovitev jugoslovanske države, kot tudi v aktivnostih za izgradnjo vseslovenske liberalne stranke.

Na tem mestu ni dovolj prostora, da bi omenili vse funkcije in časti, ki sta jih Kramer in Žerjav opravljala v jugoslovanski monarhiji. Obregnili se bomo zgolj ob nekaj zanimivih epizod, ki jih v njunem življenju ne manjka. Leta 1920 sta skupaj ustanovila dnevnik Jutro, ki je postal osrednje glasilo slovenskih liberalcev v tem obdobju. Kot že omenjeno, sta bila tako Žerjav kot Kramer dosledna zagovornika jugoslovanskega unitarizma. Perovšek zelo dobro prikaže, kako sta se trudila svoje unitarno jugoslovanstvo razlikovati od velesrbstva. Poleg golega jugoslovanskega idealizma, ki je bilo nedvomno pristno, sta jugoslovanski unitarizem povezovala z bojem proti vseprisotnemu klerikalizmu – Beograd naj bi pomagal streti prevlado slovenske katoliške opcije, kar pa se ni zgodilo, kvečjemu nasprotno. Beograd je pogosto sodeloval s slovenskimi klerikalci. Ko so vladajoči krogi ob sotočju Save in Donave potrebovali slovensko podporo, so se rajši obrnili na Korošca, ki je v slovenski javnosti užival večjo podporo kot Kramer ali Žerjav. Na Žerjava meče čudno luč podpiranje paravojaške unitaristične organizacije Orjuna v dvajsetih letih. Kramer je bil za razliko od Žerjava bolj previden in je zanikal povezanost liberalcev z Orjuno, kar pa v javnosti ni delovalo prepričljivo. Pri Žerjavu je izredno zanimiva tudi gospodarska dejavnost. Čeprav se je imel za liberalca, se je Žerjav zavzemal za poddržavljanje podjetij pod določenimi pogoji. V funkciji ministra za gozdove in rudnike je pripravljaval združitev celotne lesne industrije v rokah države. Podpiral je agrarno reformo, ki pa se po njegovem ne bi smela izteči v drobljenje posesti. Lahko Žerjavove gospodarske nazore sploh označimo kot liberalne? Kot opozarja Perovšek, se je Žerjav v mladosti nalezl osnovnih idej evropskega socialnega liberalizma kot ga je utemeljil nemški socialni reformator Hermann Schulze-Delitzsch.

Če je Žerjav končal svojo življenjsko pot nekaj mesecev po začetku diktature 1929, pa je Kramer nadaljeval svojo politično kariero tudi v času šestojanuarskega režima. Kraljevo diktaturo je videl kot izvrstno priložnost za »delanje« pravega jugoslovanstva. Kljub njegovi predanosti režimu, pa za njega najprej ni bilo mesta v novo oblikovani oblastni strukturi – v vlado je stopil Kramerjev politični nasprotnik Korošec. Po kratkem članstvu v vrhovnem zakonodajnem svetu v Beogradu, je bil Kramer januarja 1931 imenovan za poslanika Kraljevine Jugoslavije v Pragi. Na diplomatskem parketu ni ostal dolgo, že jeseni 1931 je postal minister za javne gradnje. V letih 1931-34 je bil vodja različnih ministrskih resorjev, med njimi tudi vodja ministrstva za trgovino in industrijo. Z letom 1935 so se nedvomno zaključila Kramerjeva »zvezdna leta« jugoslovanske politike. Ne glede na vladavino slovenskega dela JRZ, to je SLS, in zmanjševanje liberalnega vpliva, je Kramer ohranil vodilno vlogo v slovenskem liberalnem taboru. Kramer, ki je umrl leta 1943, je zadnja leta

življenja po začetku okupacije preživel kot zasebnik v Ljubljani, vendar ni prenehal s političnim delovanjem. Imel je stik tako z emigrantsko jugoslovansko vlado in Britanci, kot tudi z nekdanjim banom Natlačenom.

Perovškova biografska prispevka lahko razumemo kot osnovo za obširni biografski monografiji. Upati je, da bo Perovšek nadaljeval delo v tej smeri. Znanja ima dovolj. In pridnosti tudi. Upajmo, da bo našel tudi dovolj časa in motivacije.

Perovškova knjiga *O demokraciji in jugoslovanstvu, Slovenski liberalizem v Kraljevini SHS/Jugoslaviji* je zanimiva, poučna in koristna za razumevanje pomembnega dela slovenske preteklosti. Vzemite jo v roke!

Marko Zajc

Dragana Gnjatović, Privilegovana agrarna banka : prilog istoriji poljoprivrednog kredita Srbije 1836–1947. Udruženje banaka Srbije, Beograd 2013, 222 strani, ilustr.

Knjiga beograjske profesorice Dragane Gnjatović je eno redkih historiografskih del, ki je posvečeno zgolj Privilegirani agrarni banki (PAB). Knjiga je posvečena je torej instituciji, ki je imela v Jugoslaviji med obema vojnama zelo pomembno vlogo v procesu finančne konsolidacije kmetijstva oziroma kmečkih gospodarstev. Gnjatovićeva je tematizacijo PAB razširila. Postavila jo je na konec dolgega procesa ukrepov za redefiniranje formalnih institucij za kmečki kredit v Srbiji od sredine 19. stoletja pa do likvidacije PAB po koncu druge svetovne vojne. To vsekakor priča o ambicioznosti in trudu obravnave kompleksnega historičnega pojava v njegovi celoti. Glede na čas in prostor to pomeni raziskovanje kontekstov in mehanizmov omejevanja vloge neformalnega sektorja pri kreditiranju kmetijstva oziroma kmetov. Neformalni kreditni sektor je zaradi nesorazmerno velikih obrestnih mer predstavljal temeljno oviro za prestrukturiranje in modernizacijo kmetijstva v Srbiji. Vstop v neformalne oblike kreditiranja je pomenil veliko verjetnost ekonomskega propada dolžnika zaradi velikega razkoraka med povprečno donosnostjo v kmetijstvu in višino obrestnih mer. S tega stališča je delo Dragane Gnjatović zelo ilustrativno.

V skladu s predstavljenim konceptualnim izhodiščem je knjiga razdeljena na dva dela. Oba dela povezuje osnovna teza, da je vzpostavitev formalnih institucij za kreditiranje kmetijstva predpogoj modernizacije tega sektorja, kajti modernizacija kmetijstva pogojuje modernizacijo drugih gospodarskih sektorjev. Prvi del je avtorica naslovlila »Organizacija poljoprivrednog kredita pre osnovanja Privilegovane agrarne banke«, drugega pa »Jedna moguća rekonstrukcija istorije Privilegovane agrarne banke«. S tako razporeditvijo snovi je vzpostavila historično kontinuiteto. V prvem delu analizira začetke aktivne državne politike za sistemsko ureditev kreditiranja kmetijstva v tridesetih letih 19. stoletja in problem oderuštva, po srbsko t. i. „zelenaštva“. Pozornost nameni tudi zadružništvu kot osnovnemu mehanizmu za formalizacijo